

حقوق پرداخت‌های بانکی

با تأکید بر نقش بانک مرکزی*

ژاله زارعی*

۱. مقدمه

مالی را در تنظیم دقیق روابط خود با مشتریان و جلوگیری از بروز هر گونه اختلال و اختلاف یاری نماید. از سوی دیگر بانک‌ها به‌عنوان نهاد خاص، به‌دلیل ارتباط مستمری که با بانک مرکزی دارند و حقوق و تکالیفی که به موجب قوانین پولی و بانکی عهده‌دار شده‌اند، نقش‌هایی را در اقتصاد ایفا می‌کنند که در قالب شرکت‌های تجاری با

بخش عمده‌ای از فعالیت‌های بانکی را عملیات دریافت و پرداخت تشکیل می‌دهد و نیز از جمله عملیات‌های بانکی می‌باشند که در آن بانک‌ها به‌طور روزمره با اشخاص و مشتریان مختلف در ارتباط هستند. پرداخت‌های بانکی، مسائل حقوقی متعددی را موجب می‌شود که بررسی دقیق اوصاف و ماهیت آنها می‌تواند بانک‌ها و مؤسسات

* کارشناس ارشد پژوهشی، گروه پولی و ارزی، پژوهشکده پولی و بانکی.

به کار می‌رود، غیرمشروط بودن آن است. در صورتی که شرطی در مقام پرداخت ذکر شود، پرداخت یا اساساً تحقق نمی‌یابد و یا اینکه تحقق آن منوط به حاصل شدن شرط می‌شود. پرداخت از هر قسم، مشمول قواعد عمومی حقوق مدنی است و پرداخت‌های بانکی نیز از این اصل، استثنا نمی‌باشند.

۲-۲. پرداخت بانکی

مقصود از «پرداخت‌های بانکی» هر نوع پرداختی است که برای انجام آن، شخص (مشتری) با یک یا چند بانک ارتباط برقرار کرده و یا بانک‌های مختلف تراکنش‌هایی را در رابطه با همدیگر انجام می‌دهند. بنابراین، آنچه که در این گزارش مورد بررسی قرار می‌گیرد، پرداخت‌هایی از جنس «پول» است. بدین معنا که وسیله پرداخت‌های بانکی یا پول بوده و یا ابزارهای دیگری مانند چک، برات، سفته و غیره می‌باشد که اصولاً قابلیت تبدیل به پول را دارند و فقط پرداخت‌های پولی به بانک مربوط می‌شود (بانکی بودن پرداخت‌ها بدین معنا نیست که بدون بانک، پرداخت امکان‌پذیر نباشد، بلکه مبین آن است که جایگزینی هر نهادی برای بانک، نامناسب، غیرایمن یا در پرداخت‌های تجاری کلان غیرعملی خواهد بود).

۳. انواع پرداخت‌های بانکی

پرداخت‌های بانکی را می‌توان به چهار دسته تقسیم‌بندی کرد:

- ۱- پرداخت‌هایی که در آن بانک به‌عنوان واسطه پرداخت‌کننده و ذی‌نفع عمل می‌کند.
- ۲- پرداخت‌هایی که در آن، بانک یکی از دو طرف پرداخت می‌باشد.
- ۳- پرداختی که در رابطه میان بانک‌ها انجام می‌گیرد.
- ۴- پرداختی که در آن، یک بانک صرفاً به‌عنوان واسطه‌ای برای دست یافتن مشتری بانک دیگر به موجودی حساب خود در آن بانک عمل می‌کند.

در زمینه پرداخت‌های بانکی به طور خاص، سازمان واحدی که بر تمامی خدمات مالی نظارت دارد، عموماً در شاخه‌های مختلف خدمات مالی تخصص ندارد و همین امر می‌تواند موجب اشکال شود

راهبری بانک مرکزی به معنای مداخله در امور داخلی بانک‌ها نیست و بیشتر در جهت نظارت بر جریان پول و روابط بین‌بانکی انجام می‌گیرد

موضوعات دیگر نمی‌توان به آنها دست یافت. به دلیل اهمیت بررسی موضوع «حقوق پرداخت‌های بانکی با تأکید بر نقش بانک مرکزی» پژوهشکده پولی و بانکی از فروردین سال ۱۳۸۸ اقدام به بررسی این موضوع توسط جناب آقای دکتر مصطفی السان در قالب یک پروژه در هشت بخش و راهکارهای عملی و اجرایی برای نظام بانکی کشورمان نموده است. همچنین در راستای این پژوهش، سمیناری در آذرماه ۱۳۸۹ با بحث و نقد و نظر آقایان قنبری، حکیمی و دکتر اثنی‌عشری برگزار نموده است. متن حاضر گزارشی از سمینار مزبور می‌باشد.

۲. مفاهیم

با توجه به اینکه اهمیت موضوع پرداخت‌های بانکی و بررسی مفاهیم کلی مرتبط، از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار خواهد بود، ابتدا به تعریف مفاهیم واژه‌های کلیدی همچون پرداخت و پرداخت‌های بانکی می‌پردازیم تا از این طریق به نوعی محدوده بررسی نیز مشخص گردد.

۱-۲. پرداخت

پرداخت در مفهوم عام آن، عبارت اخراج اصطلاح «ایفا» می‌باشد. ایفا در اصطلاح حقوقی به معنای «وفای به عهد» است. صرف‌نظر از شیوه‌های مرسوم برای پرداخت و واسطه یا عواملی که در تحقق پرداخت ایفای نقش می‌کنند، پرداخت را به «اعطای معوض یا بدون عوض پول یا هر عملی که در مقام اجرای تعهدات پولی مورد ایجاب و قبول قرار می‌گیرد» تعریف کرده‌اند.^۲ بنابراین پرداخت در مفهوم عام شامل ایفای هر نوع تعهدی، با استفاده از پول یا کالا یا خدمات می‌شود و محدود به پرداخت‌های بانکی نیست.

حتی در پرداخت‌های پولی هم، پرداخت معنای ایفای تعهد را دارد و لازمه آن، همیشه رد و بدل کردن پول نیست. صرف‌نظر از ماهیت حقوقی پرداخت، در صورت دخالت بانک در این فرآیند، فرض آن است که بانک نقشی جز واسطه‌گری ندارد و بنابراین، ایفای تعهد از سوی متعهد در قبال متعهدله انجام می‌گیرد.

یکی از شرایط مهم پرداخت، صرف‌نظر از شیوه‌ای که برای آن

۴. شیوه‌های پرداخت بانکی

شیوه‌های پرداخت بانکی، از جهات مختلف قابل تقسیم‌بندی هستند. از حیث روش انجام، می‌توان آنها را به پرداخت‌های سنتی (ساده) و نوین (الکترونیکی) تقسیم‌بندی کرد.

۴-۱. پرداخت‌های بانکی سنتی

شایع‌ترین وسیله در پرداخت‌های سنتی وجه نقد است. پول خارجی، چک، برات و سفته از دیگر وسایل پرداخت سنتی هستند. البته باید دریافت‌ها و پرداخت‌های ساده بانکی، اعتبارات اسنادی و ضمانت‌نامه‌های بانکی را به‌عنوان دیگر ابزارهای سنتی پرداخت به این مجموعه افزود.

۴-۲. پرداخت‌های بانکی نوین

استفاده از کارت‌های بانکی برای پرداخت قیمت در محل خرید کالا (کارت شارژ و کارت بدهی)، چک‌کارت^۳ و وسایل پرداخت اینترنتی^۴ ابزار پرداخت‌های نوین بانکی می‌باشند.

۵. اصول حاکم بر پرداخت‌های بانکی

۵-۱. اصل جدایی پرداخت‌های بانکی از تعهدات اصلی

به موجب این اصل، با پرداخت مبلغ مندرج در دستور پرداخت (از هر قسم که باشد)، از بانک واسطه رفع مسئولیت می‌شود. از این‌رو، هر نوع ادعایی مبنی بر اشتباه در پرداخت، بطلان معامله اصلی و در نتیجه بی‌اعتباری پرداختی که بر مبنای آن انجام گرفته و موارد مشابه، باید در رابطه طرفین پرداخت مطرح شود. یکی از دلایلی که اصل جدایی پرداخت‌های بانکی از تعهدات اصلی را تثبیت می‌کند، تفاوت کارکردی است که میان بانک و دادگستری وجود دارد.

۵-۲. اصل اعتماد به ظواهر

بر مبنای اصل اعتماد به ظواهر، بانک تنها ظاهر مدارک مذکور را مورد بررسی قرار می‌دهد و حق یا تکلیفی در احراز رابطه واقعی طرفین پرداخت ندارد. این امر از تفاوت‌های بانک و دادگاه ناشی می‌شود، زیرا بانک را از کنکاش در مورد واقعیت منع می‌کند و امتناع از پرداخت را تنها به مواردی محدود می‌سازد که به طور صریح در قانون ذکر شده است.

۵-۳. مصادیق اصل اعتماد به ظواهر

در پرداخت به شخصی که با در اختیار داشتن یک فقره چک به بانک مراجعه می‌کند، بانک تنها ملزم به احراز هویت وی (از طریق کارت شناسایی معتبر) و دقت در صحت ظاهری مفاد چک خواهد بود و احراز این امر که آیا دارنده چک، دارنده واقعی می‌باشد، از حقوق یا وظایف بانک به شمار نمی‌آید.

۶. حقوق پرداخت‌های بانکی و نقش بانک مرکزی

در مقایسه با بانک‌های تجاری که به‌طور مستقیم با مردم در ارتباط‌اند؛ بانک مرکزی وظایفی را برعهده دارد که نمی‌توان آنها را با وظایف معمول برای بانک‌ها مقایسه کرد. بنابراین قانون پولی و بانکی کشور، بانک مرکزی را دارای شخصیت حقوقی مستقل دانسته و وظایف و اختیاراتی را به طور انحصاری برای آن برمی‌شمارد.

نقش بانک مرکزی در پرداخت‌های بانکی را باید در سه حوزه کاملاً متفاوت مورد بررسی قرار داد. بانک مرکزی از یک جهت، بانک مرکزی به‌عنوان یکی از طرفین پرداخت در پرداخت‌های کلان یا پرداخت‌های دولتی عمل می‌کند و از جهت دیگر، امر راهبری و نظارت بر نظام‌های پرداخت را برعهده دارد و نیز در جنبه سوم، بانک مرکزی در پرداخت‌های کلان و بین‌المللی نقش برجسته‌ای دارد که به دلیل ارتباط آنها با منافع عمومی، قابل واگذاری به بانک‌ها نیست. حال می‌توان نقش بانک مرکزی را در پرداخت‌های بانکی در سه گفتار جداگانه مورد بررسی قرار داد.

۶-۱. بانک مرکزی به‌عنوان یکی از طرفین پرداخت

بانک مرکزی، بانک بانک‌ها و بانکدار دولت است. این دو نقش باعث می‌شود در مواردی بانک مذکور به‌عنوان یکی از طرفین پرداخت (بانک صادرکننده یا بانک ذی‌نفع) ظاهر شود.

۶-۱-۱. بانک مرکزی به مثابه بانک بانک‌ها

- جایگاه بانک مرکزی به‌عنوان بانک بانک‌ها اقتضا دارد که:
- هرکدام از بانک‌ها حساب یا حساب‌های بانکی مشخص و فعالی نزد بانک مرکزی داشته باشند؛
  - نهاد «تسویه» در پرداخت‌های بین‌بانکی می‌باشد؛

۲-۶. راهبری و نظارت بر نظام‌های پرداخت

راهبری و نظارت بانک مرکزی بر نظام‌های پرداخت، مفاهیم جدا اما وابسته به هم به‌شمار می‌آید.

۱-۲-۶. راهبری نظام‌های پرداخت

راهبری بانک مرکزی به معنای مداخله در امور داخلی بانک‌ها نیست و بیشتر در جهت نظارت بر جریان پول و روابط بین‌بانکی انجام می‌گیرد. در ایران، موافقت‌نامه ساتنا^۶ مواد متعددی را به تشریح نحوه راهبری ساتنا از سوی بانک مرکزی اختصاص داده است. از جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

راهبری عملیات روزانه ساتنا، تعیین و اعلام روزها و ساعات کاری ساتنا به بانک‌های عضو و اعلام قبلی تغییرات آن، تعیین و به‌روز کردن استانداردهای فنی راهبری ساتنا، تعیین و به‌روزرسانی الزامات و شرایط فنی اتصال سیستم‌های داخلی به ساتنا، تعیین و به‌روز کردن کارمزدها و تهیه صورتحساب عملیات بانک‌ها و کارمزدهای مربوط به ساتنا.

۲-۲-۶. نظارت بر نظام‌های پرداخت

نظارت بانک مرکزی بر نظام‌های پرداخت، در قالب سه فراز بررسی می‌شود. ابتدا دلایل قانونی اختیار بانک مرکزی بر این نظارت، سپس مطالعه تطبیقی نظارت بر نظام‌های پرداخت و در پایان مصادیق نظارت بانکی در قوانین و مقررات مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

- تنها مرجع مُجاز برای انتشار اسکناس و سکه رایج می‌باشد؛
- توزیع پول میان بانک‌ها؛
- نگهداری ذخایر بانک‌ها؛
- پرداخت وام به بانک‌ها به‌عنوان آخرین قرض‌دهنده.

۲-۱-۶. بانک مرکزی به‌عنوان بانکدار دولت

- جایگاه بانک مرکزی به‌صراحت به‌عنوان بانکدار دولت در قوانین پولی و بانکی اشاره شده^۵ و وظایفی برای آن تعریف شده است. در اینجا تنها به مواردی که با پرداخت‌های بانکی ارتباط می‌یابد، اشاره می‌شود:
- نگهداری حساب‌های وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی و وابسته به دولت و شرکت‌های دولتی و شهرداری‌ها و انجام کلیه عملیات بانکی آنها در داخل و خارج کشور و اعطای وام به وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی با مجوز قانونی؛
  - فروش و بازپرداخت اصل و بهره انواع اوراق قرضه دولتی و اسناد خزانه به‌عنوان عامل دولت؛
  - انعقاد موافقت‌نامه پرداخت در اجرای قراردادهای پولی و مالی و بازرگانی و ترانزیتی بین دولت و سایر کشورها.

بانک‌ها می‌توانند در قراردادی که برای افتتاح انواع مختلف حساب منعقد می‌شود و قالب فرم مشخصی دارد، شروطنی را بگنجانند که امکان بروز اختلاف یا مراجعه به دادگاه را به حداقل ممکن برساند

• دلایل قانونی اختیار بانک مرکزی در نظارت بانکی

بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران موظف است جهت افزایش شرایط رقابتی بانک‌ها و گسترش بازارهای مالی و تشویق پس‌انداز داخلی، زمینه فعالیت مجاز انواع مؤسسات، سازمان‌ها و واحدهای اعتباری بانکی (غیردولتی) را فراهم کند و نظارت لازم بر آنها را اعمال نماید و از فعالیت مؤسسات غیرمجاز جلوگیری به عمل آورد.^۷

• مطالعه تطبیقی نظارت بر نظام‌های پرداخت

- نظارت بر نظام‌های پرداخت در انگلستان

در حقوق انگلیس به موجب قانون بانک انگلیس،^۸ مسئولیت نظارت بر بانک‌ها از بانک انگلیس به‌عنوان بانک مرکزی این کشور گرفته شده و به سازمان خدمات مالی^۹ واگذار شده است. این انتقال وظیفه از یکم ژوئن ۱۹۹۸ محقق گردید. در ابتدا سازمان مذکور برای اعمال نظارت خود بر مبنای قانون بانکی ۱۹۸۷ عمل می‌کرد. این تبعیت نشانگر آن بود که با وجود تغییر ناظر، قواعد و تشریفات حاکم بر نظارت نسبت به فعالیت‌های بانکی بدون تغییر مانده است. البته از سال ۲۰۰۰ با تصویب قانون خدمات مالی و بازار،^{۱۰} سازمان خدمات مالی اختیار تصویب و اجرای مقررات و تشریفات مفصل را برای اعمال وظایف خود در خصوص خدمات مالی یافته است.

- نظارت بر نظام‌های پرداخت در آمریکا

در آمریکا به موجب قانون نوین‌سازی خدمات مالی مصوب ۱۹۹۹،^{۱۱} هیئت امنای نظام رزرو فدرال^{۱۲} تأسیس گردید که به‌عنوان مرجع عالی برای مدیریت خدمات مالی آن کشور محسوب می‌گردد.

- نظارت بر نظام‌های پرداخت در اتحادیه اروپا

در اتحادیه اروپا، بانک مرکزی اتحادیه به همراه بانک مرکزی هرکدام از کشورهای عضو اتحادیه بر امر بانکداری در درون کشورها نظارت دارد. البته زمانی که موضوع به سیاستگذاری مالی در اتحادیه ارتباط داشته باشد، هریک از دولت‌های عضو، به‌دلیل مطرح بودن منافع سایر کشورها، عملاً ملزم به تبعیت از حقوق اتحادیه می‌شوند.

- نظارت بر نظام‌های پرداخت در ایران

در نحوه مدیریت و نظارت بر بانکداری، دو رویکرد نسبتاً متفاوت در سطح جهان وجود دارد. نظام نظارت ادغامی و نظام نظارت مستقل. در

برای حفظ حقوق دارندگان چک، می‌توان خلاصه‌ای از این توافقات را در ظهر چک قید نمود. یا اینکه بر عدم امکان ظهرنویسی چک توافق شده باشد که در این صورت عبارت «این چک غیرقابل ظهرنویسی است» در پشت برگ چک چاپ می‌شود. فایده چنین شروطی در آن است که چون در برگ چک به‌طور صریح درج می‌شود، دارنده نمی‌تواند مدعی جهل نسبت به آنها شود

نظام ادغامی، نظارت بر تمامی خدمات مالی - از جمله بانکداری، بیمه و بازار بورس - توسط نهاد واحدی انجام می‌گیرد. در استرالیا، اتریش، فنلاند، آلمان، ایسلند و ژاپن نظارت ادغامی بر تمامی خدمات مالی اعمال می‌شود؛ حال آنکه در سوئیس، فرانسه و ایران چنین نیست. مزیت نظام ادغامی در این است که به‌دلیل ارتباط میان خدمات مالی، از تصمیم‌گیری‌های متفاوت یا از سیاستگذاری‌های کلی متعارض یا موازی پیشگیری می‌شود. در حقیقت، نظام ادغامی همانند چتری است که همه خدمات مالی را تحت پوشش قرار می‌دهد.^{۱۳}

در زمینه پرداخت‌های بانکی به‌طور خاص، سازمان واحدی که بر تمامی خدمات مالی نظارت دارد، عموماً در شاخه‌های مختلف خدمات مالی تخصص ندارد و همین امر می‌تواند موجب اشکال شود. به‌علاوه، با وجود بانک مرکزی به‌عنوان سیاستگذار پولی و ارزی، وجود نهاد ناظر در حوزه تعیین مقررات و نظارت بر پرداخت‌های بانکی، ممکن است اعمال وظایف و اختیارات بانک مرکزی را با مشکل روبه‌رو سازد. بنابراین، در ایران با توجه به جدایی تاریخی خدمات مالی (بانک، بیمه، بورس و ...) از همدیگر، اندیشه ادغام آنها یا تعیین ناظر واحد برای این خدمات به‌صرفه نیست، چراکه بانک‌ها و شرکت‌های بیمه حق ندارند خارج از موضوع و تخصص خود، اقدام به ارائه سایر خدمات مالی نمایند.

رویکرد دوم بر نظارت جداگانه نسبت به هرکدام از خدمات مالی استوار است. بر طبق این سازوکار، برای مثال در ایران، بانک مرکزی به‌عنوان ناظر بانک‌ها، بیمه مرکزی به‌عنوان نهاد ناظر بر شرکت‌های بیمه و سازمان بورس اوراق بهادار در مقام ناظر بر بورس محسوب می‌گردد. هر کدام از این نهادها در اعمال وظایف و اختیارات خود از مقررات مستقلی تبعیت می‌کنند. در کشورمان نظارت بانک مرکزی بر فعالیت بانک‌ها از طریق نهادی به نام «اداره نظارت بر

بانک‌ها» اعمال می‌شود. هدف از تأسیس این اداره، حصول اطمینان از برقراری ثبات و سلامت بانک‌ها و مؤسسات اعتباری از طریق نظارت حضوری به صورت ادواری یا موردی می‌باشد. به علاوه، اداره نظام‌های پرداخت بانک مرکزی، نسبت به رعایت مقررات و موازین مربوط به پرداخت‌های بانکی در بانک‌ها، نظارت لازم را به عمل می‌آورد.

• مصادیق نظارت بر پرداخت‌های بانکی در قوانین و مقررات

در خصوص نظارت بر پرداخت‌های بانکی از سوی بانک مرکزی، می‌توان مصادیق این نظارت را در قوانین و مقررات متعدد مورد بررسی قرار داد. در زمینه انتقال وجوه و پردازش دستورهای پرداخت،^{۱۴} بانک مرکزی وظایف زیر را بر عهده دارد:

- نگهداری حساب تسویه مؤسسات مالی؛
- انجام تسویه بین‌بانکی از طریق اعمال در حساب‌های تسویه؛
- نظارت و کنترل عملکرد مراکز پایاپای مؤسسات مالی؛
- نظارت بر نحوه عملکرد مؤسسات مالی در زمینه پردازش دستورهای پرداخت و انتقال‌ها؛
- نظارت و کنترل میزان نقدینگی لازم مؤسسات مالی جهت انجام تسویه؛
- تدوین دستورالعمل‌های مربوط به شیوه انجام الکترونیکی تبادلات و انتقال‌ها، کنترل اصالت و صحت پیام‌های مالی ارسالی و ایجاد بستر امن برای تبادل داده‌ها و پیام‌ها.

همچنین در رابطه با تشکیل مراکز پایاپای برای انتقال وجوه بین‌بانکی، «تشکیل مراکز پایاپای مؤسسات مالی باید پس از تأیید و کسب مجوز از بانک مرکزی صورت پذیرد»^{۱۵} از طرف دیگر «اداره امور مراکز پایاپای تحت نظارت بانک مرکزی صورت می‌گیرد»^{۱۶} و نیز بانک مرکزی تنها نهاد تسویه‌گر در انتقال‌های بین‌بانکی می‌باشد^{۱۷} به همین دلیل کلیه حساب‌های تسویه باید نزد بانک مرکزی افتتاح شده و تحت مدیریت و نظارت آن باشد.

در خصوص نقش نظارتی بانک مرکزی در تسویه بین‌بانکی می‌توان به مقررات ساتنا مراجعه کرد. در بازار بین‌بانکی ریالی، دستورالعمل اجرایی عملیات بازار بین‌بانکی ریالی،^{۱۸} حاوی مقررات مفصلی است که در آن، نقش راهبردی و نظارت بانک مرکزی نیز به تفصیل بیان شده است. وظیفه تسویه نهایی معاملات انجام گرفته، بر اساس اطلاعات دریافتی از واحد عملیاتی بانک مرکزی و بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی عضو بازار، برعهده اداره معاملات ریالی بانک مرکزی می‌باشد. این اداره در چارچوب دستورالعمل تسویه

ریالی معاملات بازار بین‌بانکی ریالی به این امر مبادرت می‌ورزد.^{۱۹} همچنین، «بانک مرکزی به‌عنوان تنظیم‌کننده بازار، کلیه امور مربوط به برنامه‌ریزی، سازماندهی، هماهنگی، تدوین مقررات، نظارت، کنترل و تسویه معاملات را بر عهده دارد و جهت اعمال سیاست‌های پولی در بازار شرکت می‌نماید، در شرایط اضطراری که تشخیص آن صرفاً با بانک مرکزی می‌باشد، بانک مرکزی می‌تواند نسبت به تعطیل بازار، محدود نمودن معاملات و یا اعمال مقررات خاص، اقدام نماید».^{۲۰}

مجوز فعالیت بانک‌ها در بازار بین‌بانکی ریالی از سوی بانک مرکزی صادر می‌شود.^{۲۱} در جهت کنترل بازار، بانک مرکزی می‌تواند از نرخ اعلامی از سوی بانک‌ها حمایت کرده یا از اعلام نرخ خودداری نماید.^{۲۲} به طوری که «بانک مرکزی در ابتدای هر روز میانگین موزون نرخ معاملات در روز کاری قبل را برحسب سررسیدهای مختلف به‌عنوان نرخ مرجع به اطلاع اعضا می‌رساند. در اولین روز شروع به کار بازار، نرخ مرجع توسط اتاق معاملات بانک مرکزی به اطلاع اعضای بازار می‌رسد».^{۲۳}

به منظور تحقق کامل وظایف نظارتی بانک مرکزی، بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی که در بازار بین‌بانکی ریالی عضویت دارند، مکلف به رعایت دستورالعمل حاکم بر این بازار و کلیه مقررات نظارتی و احتیاطی شده‌اند که در صورت صلاحدید از سوی بانک مرکزی به آنها ابلاغ می‌شود.^{۲۴}

• نقش بانک مرکزی در پرداخت‌های کلان و بین‌المللی

تنظیم مقررات مربوط به معاملات ارزی و تعهد یا تضمین پرداخت‌های ارزی با تصویب شورای پول و اعتبار و همچنین نظارت بر معاملات ارزی از وظایف بانک مرکزی می‌باشد^{۲۵} و نیز نگهداری کلیه ذخایر ارزی و انعقاد موافقت‌نامه پرداخت در اجرای قراردادهای پولی و مالی و بازرگانی و ترانزیتی بین دولت و سایر کشورها، به‌عنوان بانکدار دولت بر عهده بانک مرکزی قرار دارد.^{۲۶}

علاوه بر موارد فوق، «افتتاح و نگهداری حساب جاری نزد بانک‌های خارج و یا نگهداری حساب بانک‌های داخل و خارج نزد خود و انجام کلیه عملیات مجاز بانکی دیگر و تحصیل اعتبارات در داخل و خارج به حساب خود و یا به حساب بانک‌های داخل» با بانک مرکزی می‌باشد.^{۲۷}

نقش‌هایی که بانک مرکزی در پرداخت‌های کلان و تسویه بین‌المللی برعهده دارد، قابل واگذاری به بانک‌های دیگر نمی‌باشد، علت این امر با کنترل معاملات ارزی و اعمال سیاست‌های پولی توسط

بانک مرکزی، مرتبط می‌باشد.

۷. راهکارهای عملی در حوزه پرداخت

– یکی از وسایل پرداخت که می‌تواند به راحتی جایگزین چک شود، چک‌کارت است. چک‌کارت، یک کارت رمزگذاری شده است که به مشتری داده می‌شود و می‌تواند به هنگام صدور چک، مشخصات آن را به دارنده بدهد.

– بانک‌ها می‌توانند در قراردادی که برای افتتاح انواع مختلف حساب منعقد می‌شود و قالب فرم مشخصی دارد، شروطی را بگنجانند که امکان بروز اختلاف یا مراجعه به دادگاه را به حداقل ممکن برساند.

– یکی از راهکارهای ساده برای کاهش اختلافات مربوط به چک و پیشگیری از صدور چک بلامحل، اهمیت دادن و در نظر گرفتن جایگاه برای انواع مختلف توافق‌هایی است که میان صادرکننده چک (صاحب حساب) و بانک به عمل می‌آید.

– برای حفظ حقوق دارندگان چک، می‌توان خلاصه‌ای از این توافقات را در ظهر چک قید نمود. یا اینکه بر عدم امکان ظهرنویسی چک توافق شده باشد که در این صورت عبارت «این چک غیرقابل ظهرنویسی است» در پشت برگ چک چاپ می‌شود. فایده چنین شروطی در آن است که چون در برگ چک به‌طور صریح درج می‌شود، دارنده نمی‌تواند مدعی چهل نسبت به آنها شود.

– توافق صادرکننده چک (صاحب حساب) با بانک، بر امکان برداشت از دیگر حساب یا حساب‌های وی در مواردی

است که حسابی که چک از آن صادر شده، فاقد موجودی بوده یا موجودی آن برای پرداخت چک کافی نباشد. در این صورت، بانک در شبکه رایانه‌ای خود، این توافق و شماره حساب جایگزین صادرکننده را درج می‌کند و در صورت لزوم، برای پرداخت چک از موجودی آن حساب برداشت می‌نماید.

۸. نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

از دلایل اختیار انحصاری بانک مرکزی در نظارت بر پرداخت‌های بانکی و سایر عملیات‌های بانکی می‌توان دریافت که از یک سو، این اختیار با تحقق اهداف کلانی همچون حفظ ارزش پول و سیاست‌گذاری پولی و ارزی که از جمله وظایف اصلی بانک مرکزی می‌باشد، ارتباط مستقیم دارد. از سوی دیگر، برتری نهادی و بی‌طرفی بانک مرکزی نسبت به بانک‌ها، از بروز اختلاف در فرآیندهایی همچون پایاپای و تسویه بانکی که تقریباً در تمام ساعات شبانه‌روز در جریان می‌باشد، جلوگیری می‌کند. به علاوه، در صورت بروز اختلاف، میان بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری، جایگاه برتر بانک مرکزی موجب می‌شود که این بانک سهم عمده‌ای در حل و فصل اختلافات مربوط به پرداخت‌های بانکی داشته باشد.

راهبری و نظارت مستمر بانک مرکزی بر نظام‌های پرداخت و ابلاغ راهبردهای سازنده و اجرایی به اعضای نظام‌های پرداخت، یکی از بهترین وسایل برای به حداقل رسانیدن اشتباهات و اخلال‌ها و در نتیجه اختلافات است. وقتی این نقش به‌خوبی و بدون تبعیض میان بانک‌های مختلف ایفا شود و بانک مرکزی به موقع از انواع مختلف ضمانت‌اجراهایی که در اختیار دارد، استفاده نماید، تکلیف بانک‌ها و

- ۱۸ - مصوب ۱۳۸۳/۱۰/۲۷ کمیسیون اعتباری بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
- ۱۹ - بند آخر ماده ۱ دستورالعمل اجرایی عملیات بازار بین بانکی ریالی.
- ۲۰ - متن و تبصره ماده ۴ همان دستورالعمل.
- ۲۱ - ماده ۳ دستورالعمل.
- ۲۲ - تبصره ماده ۷ دستورالعمل.
- ۲۳ - متن و تبصره ماده ۱۱ دستورالعمل.
- ۲۴ - بند ۱۵ ماده ۶ دستورالعمل اجرایی عملیات بازار بین بانکی ریالی.
- ۲۵ - مطابق با بند (ج) ماده ۱۱ قانون پولی و بانکی کشور.
- ۲۶ - بند (ج) و (ه) ماده ۱۲ قانون پولی و بانکی کشور.
- ۲۷ - بند ۷ ماده ۱۳ قانون پولی و بانکی کشور .

منابع و مأخذ

- Goode, Roy, M.(1983). *Payment Obligation in Commercial and Financial Transactions*, London: Sweet and Maxwell.
- Schooner, Heidi. (2003). *Mandanis, Central Banks Role in Bank Supervision in the United States and United Kingdom, Brooklyn International Law Journal*, 28, 412-422.

حتی اشخاص متخلف، در اکثر موارد بدون اینکه نیازی برای مراجعه به دادگستری باشد، تعیین خواهد شد.

شیوه‌های مختلفی که بانک مرکزی برای اعمال تنبیه و مجازات‌های انضباطی به کار می‌گیرد، از اختیارات صلاحیدی بانک مرکزی به‌شمار می‌آیند. بدین معنا که هرچند بانک مرکزی باید منطق کافی برای اعمال آنها داشته باشد، اما اینکه چرا بانک مذکور دارای چنین اختیاراتی است، از نقش بانک مرکزی به‌عنوان نماینده حقوق و منافع عمومی و سیاستگذار پولی و ارزی ناشی می‌شود.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- گزارش سخنرانی دکتر مصطفی‌السان، عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت معلم آذربایجان.
- 2- Good, Roye.
- ۳- مشتری به بانک خود اجازه می‌دهد تا به نمایندگی از وی، مبلغی را که در حساب او موجود است یا بانک مایل به پرداخت آن به اعتبار اوست، به طرف مقابل (گیرنده) پرداخت نماید. تعهدی که بانک می‌پذیرد، تأمین محل چک است، اعم از اینکه پولی در حساب موجود باشد یا خیر.
- ۴- وسایل پرداخت مورد استفاده در اینترنت را می‌توان به وسایل پرداخت در معاملات خرد و وسایل پرداخت کلان تقسیم‌بندی کرد.
- ۵- ماده ۱۲ قانون پولی و بانکی.
- ۶- موافقت‌نامه عضویت در سامانه تسویه ناخالص آنی که هم‌اکنون تقریباً تمامی بانک‌های کشور به این سامانه مجهز شده‌اند و بخشی از انتقال وجوه بین بانکی از طریق این سامانه صورت می‌گیرد. این موافقت‌نامه در چارچوب مفاد دستورالعمل صدور دستور پرداخت و انتقال وجوه تدوین شده است. طبق این موافقت‌نامه عضو می‌تواند با استفاده از ساتنا وجوه را به صورت آنی از حساب تسویه خود به حساب تسویه اعضای دیگر انتقال دهد. براساس این موافقت‌نامه تنها بانک‌ها می‌توانند در صورت دارا بودن شرایط لازم به عضویت ساتنا درآیند.
- ساتنا تنها انتقال وجه بین حساب‌های تسویه اعضا را بر عهده داشته و انتقال وجه به حساب ذی‌نفع نهایی بر عهده عضو است. کلیه دستور پرداخت‌ها در ساتنا پس از تسویه شدن، نهایی و برگشت‌ناپذیر بوده و ابطال آن تحت هیچ شرایطی امکان‌پذیر نیست.
- ۷- مطابق با ماده ۹۲ قانون پولی و بانکی.

- 8- Bank of England Act (1998).
- 9- Financial Service Authority.
- 10- Financial Services and Markets Act (2000).
- 11- Gramm-Leach-Bliley Act of 1999 (Financial Services Modernization Act).
- 12- Board of Governors of the Federal Reserve System.
- 13- Schooner, Heidi

- ۱۴- مطابق با ماده ۲ دستورالعمل پرداخت و انتقال.
- ۱۵ - ماده ۴۰ دستورالعمل پرداخت و انتقال.
- ۱۶- ماده ۴۱ دستورالعمل پرداخت و انتقال.
- ۱۷ - ماده ۴۵ دستورالعمل پرداخت و انتقال.